

ישורון

מאסף תורני

משא ומתן בהלכה
חידושי תורה, מחשבה
מגדולי דורנו וחובשי בית המדרש
ומאוצרות חכמי ישראל לדורותיהם

לט

ישורון

יו"ל ע"י

מכון "ישורון"

ניו יורק • ירושלים

הרב בניהו כהן

רמת בית שמש

ארי במסתרים – רבי אריה לייב תאומים

פתיחה

זכות אבותי הקדושים יעמוד לי שלא ימיש התורה מפי ומפי זרעי ומפי זרעי זרעי מעיינותי הוצה ויהינן מקובל בפי הבריות אמן סלה.¹

בבואנו לסקור את תולדותיה ותהלוכותיה של העיר ברודי, במפנה המאות השמונה עשרה והתשע עשרה; שומה עלינו להתעכב על דמותו של רב העיר הרשמי, הגאון רבי אריה לייב תאומים (תפ"ז 1727 - תקצ"א 1831); שדמותו חפפה כצל וליוותה את העיר ברודי תקופה ארוכה מאד, כששים וחמש שנה. ומתוכם כהונתו כרב העיר הרשמי במשך עשרים וחמש שנה.²

עקב פרסומם הרב של רבנים אחרים שחיו באותה העת בברודי, והשפעתם שחצתה מעבר לגבולות גליציה; כמו הגאון רבי אפרים זלמן מרגליות,³ שהתכתב רבות עם גדולי הדור המפורסמים בתקופתו; והגאון המפורסם, מחבר הספרים הפורה, רבי שלמה קלוגר; שמו של הרב תאומים התפרסם פחות למרות תפקידו הנכבד, עקב כך שהרב תאומים לא התכתב כמעט עם רבנים מחוץ לגבולות העיר.

הרב תאומים זכה לאריכות ימים מופלגת, ונפטר כתוצאה ממגפת הכולירה שפרצה בברודי בשנת תקצ"א (1831);⁴ בהיותו בן 104 שנה [!]. אריכות ימים מעין זו שאינה

* 'המאמר נכתב כעידוד מכוון עד הנה לחקר יהדות

- 1 גור אריה יהודה [להלן גו"א], זאלקאווא תקפ"ז, דברי המחבר בעמוד השער.
- 2 על תולדותיו נכתב מעט, וגם המעט שנכתב לוקה בשיבושים מספר כפי שיבואר בסמוך. ראה: ש' קנביל, גרם המעלות, וינה תרפ"א, עמ' 18, הערה כו; צ' הורביץ, כתבי הגאונים, פיעטרקוב תרפ"ח, עמ' 103; י"א קמלאהר, דור דעה, גאונים, ניו יורק תשי"ג [מהדו' צילום], עמ' קסד - קסו; א' שטרן, מליצי אש, ירושלים תשל"ה [כנ"ל], חלק ב, אלול, עמ' 65; נ"מ גלבר, ערים ואמהות בישראל, חלק שישי, ברודי, ירושלים תשט"ו, עמ' 91 - 93, 166 - 168, 241, 349; מ' וונדר, מאורי גליציה (ששה כרכים), ירושלים תשל"ח, חלק ה, עמ' 651 - 652; ח' גרטנר, הרב והעיר הגדולה, ירושלים תשע"ג, עמ' 175 - 176.
- 3 על תולדותיו ראה: א' טריבטש, קורות העיתים, למברג תרי"ב, עמ' 163 - 169; מ' וונדר (שם), ח"ג, עמ' 915 - 931; הנ"ל, אלף מרגליות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 651 - 677; י' רובינשטיין, תשובות מגאוני ישראל (ג), הדרום, ניו יורק תשי"ח, חלק ד, עמ' 3 - 4.
- 4 פרטים נוספים על המגיפה, ראה אצל: גרטנר, שם, הערה 32.

שכיחה - ובוודאי לא בתקופתו - הציבו אותו כחוליה המקשרת בין דורות. מצב המחקר אודותיו ועל השפעתו על העיר ברודי, אינו מספק דיו, ונפלו בו אי אלו שיבושים; כמו כן גם קורות חייו ותולדותיו לא זכו עדיין לבירור יסודי ומקיף. בשלושת הפרקים הבאים ברצוני להתעכב על קורות חייו בכלל, ותקופת מגוריו ורבנותו בברודי בפרט. המעקב נערך על ידי קריאה מדוקדקת בספר תשובותיו, שבו נשזרו רמזים רבים על קורות חייו. בנוסף ברצוני להתייחס לחיבור תשובותיו שנדפס בערוב ימיו, ולדיאלוג הכפול שהוא מנהל באמצעותו כנגד מעמדו ההלכתי של הנודע ביהודה, שהיה מבוגר ממנו בשנים ספורות, ונהנה ממעמד חשוב.

חלק א - תקופת ליז'נסק, ת"ק בערך - תקב"ה בערך

כל ימי גדלתי בין החכמים כד הוינא טליא [=כאשר הייתי ילד] גדלתי על ברכי א"א [אדוני אבין] המנוח הגאון המפורסם מוהר"ר יוסף תאומים זללה"ה.⁵

הרב תאומים נולד בעיר אוסטרובצה (בפולנית Ostrowiec Ewiotokrzyski) שבדרום מזרח פולין, לאביו רבי יוסף שכיחן כרבה של העיר. משפחת תאומים נחשבה כמשפחת רבנים מיוחסת.⁶ כהמשך לשושלת הרבנית המפוארת, התמנה גם הרב תאומים לכהן כרבה של העיירה הקטנה ליז'נסק (בפולנית Wolne Królewskie Miasto Leżajsk), השוכנת בסמיכות יחסית לעיירת הולדתו.⁷ על פי המקובל, היה זה בסביבות שנת ת"ק (1740), בהיותו צעיר לימים, בן 13 שנה בלבד [!]. ברבנות זו כיהן כ 25 שנה, עד נישואיו השניים, לאחר פטירת אשתו הראשונה. בעקבות נישואין אלו עקר הרב תאומים מנוף ילדותו וסביבת מגוריו בדרום מזרח פולין, ועבר להתגורר בעיר ברודי שבגליציה בסמיכות לחותנו. בספר תשובותיו מופיעה רק שאלה אחת בדיני ממונות, שהובאה לפניו בהיותו רב בליז'נסק, וזהו האזכור היחיד של העיר בכתביו.⁸

היו מכותבי קורותיו שטענו שהרב תאומים התנכל לאדמו"ר החסידי המפורסם, רבי אלימלך וייסבלום מליז'נסק - "הנועם אלימלך" (תע"ז - תקמ"ו, 1717 - 1786),⁹

5 גו"א, הקדמה. נוסח ההקדמה זהה בכל ספרי המחבר.

6 על האילן המשפחתי והייחוס המפואר של משפחת תאומים. ראה: ח"ג דמביצר, כלילת יופי, ניו יורק תש"כ, ח"א, עמ' קכט, בהערה; ש"ז כהנא, ענף עץ אבות, קראקא תרצ"ג, עמ' 39, הערה 155; י' זימר, מנהגים דק"ק וורמיישא, ירושלים תשמ"ח, ח"א, עמ' 54 - 55; וונדר (לעיל הערה 2), עמ' 631 - 637.

7 המרחק בין שני הערים הינו כמאה ושלושים ק"מ. לקריאה נוספת על העיר ליז'נסק. ראה: ח' רבין (עורך), ספר ליז'נסק, ת"א תשל"א. על פי המתואר בספר (עמ' 14), באותם שנים התגוררו בעיר פחות מ 1000 יהודים.

8 שם, חלק חו"מ, סי' ז. "בהיותי יושב בשבת תחכמוני בק"ק ליז'נסק, נתעצמו שנים בדין וכו'".

9 על שנת פטירתו של רבי אלימלך, התבססתי על ציטוט מהספר לשון הזהב, שחיברו הרב זאב וואלף, ששימש כאב בית דין בליז'נסק באותה התקופה, לאחר עזיבתו של הרב תאומים את העיר. שכתב

מחשובי תלמידי רבי דב בער - "המגיד ממעזריטש" (ת"ע - תקל"ג, 1710 - 1773),¹⁰ עקב הפצת החסידות שלו שהיתה לצנינים בעיני הרב תאומים ה"מתנגד".¹¹

אך עלילה זו איננה תואמת לשנות חייו של הרב תאומים. משום שהרב תאומים עזב את העיירה לז'נצ'ק בסביבות שנת תקכ"ה (1765), לאחר נישואיו השניים למרת מיכלי, בתו של רבי שמואל ביק, מפרנסיה החשובים והנודעים שבקהילת ברודי. הרב שמואל ביק עשה את הונו הרב ממסחר ביין וממבשלות שכר, ועל פי תעודות ארכיוניות הוא התעסק גם בהלוואות כספים לאצילים פולנים.¹²

מיכלי היתה גרושתו של הגאון המפורסם הנודע לתהילה, רבי משולם איגרא (תק"ב - תקס"ב, 1752 - 1802), שכינה ברבנות הערים טיסמניץ ופרשבורג.¹³ הרב איגרא נישא לה בהיותו בן 13 שנה, ולאחר תקופה קצרה התגרש ממנה.¹⁴ על פי מסורת מאוחרת יותר, הבטיח רבי שמואל ביק לחתנו, שהוא ישיא את גרושתו לתלמיד חכם.

בתוך ספרו (פיעטרקוב, תרס"א, שבת, פד, ב): "אמנם עתה בשנת תקו"ם [=תקמ"ו] תרחם ציון כאשר ניטלה הוד תפארת דתה"ק [דתנו הקדושה]. וידידי אוה"נ [אוהב נפש] צמיד לבי החסיד המנוח מוהר"ר אלימלך זצלה"ה זי"ע ועכ"א [זכרו יגן עלינו ועל כל ישראל אמן], נסתלק ועלה למרום. וארא כי הגלות מתגברת עלינו והתורה נתמעטת בכל יום ויום בעוה"ר [בעוונותינו הרבים] וכו'". על פי עמוד השער של הספר, שנדפס בוארשה תרנ"ט, זכה גם הרב זאב וואלף לאריכות ימים יוצאת דופן, ונפטר בשנת תקנ"ג (1793), בהיותו בן 113 שנה [!]. נתון מעט תמוה בהתחשב לתוחלת החיים באותה העת. אך מסורת שבעל פה שנמסרה לי על ידי הרה"ח ר' יהושע ערויאל זילברברג מבני ברק, שאביו ר' אברהם משה זצ"ל התגורר בעיר זו בין שתי מלחמות העולם, מאשרת שאכן רבני לז'נצ'ק האריכו ימים, והיו שתלו זאת בזכותו של רבי אלימלך.

10 עליו ועל מעמדו בהפצת החסידות ראה: ש"א הורודצקי, החסידות והחסידים, ירושלים תרפ"ג, ח"א, עמ' עז - קב; ש' דובנוב, תולדות החסידות, תל אביב תר"ץ - תרצ"א, עמ' 76 - 87; מ' מרגליות (עורך), אנצ' לתולדות גדולי ישראל, תל אביב תש"ו, ערך 'רבי דב בער ה"מגיד ממעזריטש"', עמ' 333 - 340.

11 דור דעה (לעיל הערה 2); מאורי גליציה (שם). בניגוד לכך ראה: מ' איידלבוים, רבי אלימלך מלז'נצ'ק, תל אביב תש"ל (?), עמ' 51 - 53, שמתאר את ההתנגדות לרבי אלימלך, והרב תאומים לא מופיע ברשימת המתנגדים.

12 גלבר (לעיל הערה 2), עמ' 91 - 93.

13 על תולדותיו ראה: גרם המעלות (לעיל הערה 2), שייחד את כל ספרו לסקירת תולדותיו בפרוטרוט.

14 על סיבת הגירושין הללו, נמסרו מספר מסורות מאוחרות, שהמוטיב החוזר בהם הינו שמכילי לא יכלה להסתדר עם הנהגותיו ה"עילויית" של הרב איגרא, שהיו שונות מהמקובל; על פי אותם מסורות, אביה של מיכלי לא רצה בגירושין אלו, והוא ניסה לשכנע את רעייתו ובתו שלא תיפרד החבילה, ולאחר תקופה רבה הוא התחרט על כך מאד. ראה: רש"מ שבדרון וי' שפיגל, שאל אביך ויגדך, ירושלים תשנ"ג, חלק ב, עמ' יח; י"ש גראס, חיים שיש בהם, ירושלים תשס"א, פרשת תולדות, עמ' מג - מו.

זמן לא רב לאחר גירושה, נישאה מיכלי בשנית לרב תאומים,¹⁵ עד לפטירתה בסביבות שנת תקס"ב (1762).¹⁶

הרב תאומים עקר לאחר נישואין אלו לעיר ברודי, והיה סמוך על שולחן חותנו, כפי שעולה מדברי הקדמתו לספריו:

"חלילה לי מלמנוע את עטי מלרשום רגשת לבבי וליתן תודה להיקרים אשר תמכו אותי בלימוד תורה הקדושה והצהילו רעיוני להיות לי מנוח לעיין בה בלי דאגה. המורם מהם הוא חותני הגביר המפורסם מו'רנן] שמואל ביק, נצר נצב וצמח צדק מגזע יקרה גבירים וקצינים ישרים, אשר מקדמת דנא התאמצו בכל עוז ופעלו כל טוב עבור אחינו בני ישראל בחצרות המלך והשרים. והי' [ה] מורגל בפומי' [ה] דאינשי במדינתנו לומר: אלה הגבירים בעזרת ישראל קמו [=בי"ק], ועי"ז [ועל ידי זה] נצמח שם המשפחה העדינה ב"ק בנוטריקון..., הי' [ה] מפואר ברוב יושרו וצדקתו לפזר המעות לדלים ומחסה לאביונים ולהחזיק גדולי ישראל ולתת מחי' [ה] וכלכלה ללומדי תורה, וכאשר הביאני ד' בימי שחרותי לקריה העליזה הזאת הייתי מסתופף בצל האושר והעושר, כי סמך אותי והשפיע עלי כל טובו".¹⁷

ואם כן לא יתכן לומר שהרב תאומים, רדף את רבי אלימלך מליז'נסק. מפני שהרדיפות של רבי אלימלך החלו בסמוך לפטירת המגיד ממעזריטש והכרות החרם כנגד החסידות, בסביבות שנת תקל"ב (1772), ולא קודם לכן,¹⁸ והגעתו של רבי אלימלך לעיר ליז'נסק היתה בסביבות שנת תקל"ה (1775),¹⁹ ובאותה העת הרב תאומים כבר לא שהה בעיר.

15 גרם המעלות, שם.

16 כך עולה מהקדמות ספריו של הרב תאומים, 'אילת אהבים' על מסכת ברכות, ו'יעלת חן' על התורה והמגילות, שנדפסו בשנת תקס"ב. בהקדמת המחבר מוזכרת מיכלי - אשתו - בתוספת המילה 'ז'ל'.

17 נוסח זה נמצא בהקדמת כל ספרי הרב תאומים. וניתן לשמוע מנוסח זה שסמוך לנישואיו בעודו עדיין צעיר לימים, הוא עקר לברודי, ולא בשנת תקע"ה (1815), כפי שכתב וונדר, שאז היה הרב תאומים בן 88, ולא שייך לקרוא לגיל זה 'בימי שחרותי'!

18 על רדיפות החסידים נכתב רבות. ראה: מ' וילנסקי, חסידים ומתנגדים, ירושלים תשס"ה; ד' אסף, צדיק ועדה, ירושלים תשס"א; ע' אטקס, לשם שמים, ירושלים תשע"ו, פרק ג, עמ' 58 - 76; הנ"ל, יחיד ברורו, ירושלים תשנ"ט, פרק שלישי, עמ' 84 - 108; ד' אליאך, הגאון, ירושלים תשס"ב, חלק ג, פרקים כ"ח - כ"ט, עמ' 883 - 1031; ר' אליאור, ישראל בעש"ט ובני דורו, ירושלים תשע"ד, חלק ב, פרק 12, עמ' 7 - 78.

על מעמדו של רבי אלימלך מליז'נסק כאחד מהבולטים בין מפיצי תנועת החסידות. ראה: מ' פייקאד, ההנהגה החסידי, ירושלים תשנ"ט; ב' לנדוי, ר' אלימלך, ירושלים תשכ"ג; מ' שיף, שבחי הרבי, אשדוד תשס"ג; א' אשכולי, החסידות בפולין, ירושלים תש"ס.

19 ראה באנצ'י העברית, ירושלים תשי"ז, חלק ג, עמ' 570 - 571, ובמקורות בסוף הערך.

כפי הנראה שרבו שמו של הרב תאומים לפולמוס זה, נגרמה עקב כך שראשי העיר ברודי היו מהבולטים שבמתנגדי החסידות, ובשנת תקל"ב (1772) אף יצאו בחרם נגד אותם המתנהגים בהנהגות חסידיות; כגון: הליכה בבגדי לבן בשבתות, תפילה מתוך סידור האר"י, ועוד.²⁰ ממילא הרב תאומים שהתגורר רוב שנותיו בברודי, ואף שהה בעיר בזמן החרם, 'נחשד' מטבע הדברים בהתנגדות אקטיבית לחסידות ולמפיצה.

רבנותו של הרב תאומים בליז'נסק, כפי הנראה מכתביו, לא השאירה חותם משמעותי. בכתביו לא מוזכרת כמעט תקופת חייו בעיר, פרט לאזכור אחד בספר תשובותיו.²¹ מה שלא ניתן להיאמר על מגוריו בעיר ברודי, כפי שניווכח לראות בפרק הבא.

חלק ב - עקירה לברודי, תקב"ה בערך - תקצ"א

נשאלתי פה ק"ק בראד מחד מלומדי למד היושבים באוהל של תורה בקלנין
הקדושה דפה ק"ק לחוות לו דעי בסוגיא דמסכת ברכות זכ.²²

20 לנוסח החרם המלא ראה: א' ריינר, הון, מעמד חברתי ותלמוד תורה - הקלויז בחברה היהודית במזרח אירופה במאות הי"ז - הי"ח, ציון נח (תשנ"ג), עמ' 287 - 328. מחבר הסקירה 'דור דעה' הרב יקותיאל אריה קמלאהר השתייך לחסידות דז'יקוב, וניסה בחיבוריו הספרותיים-היסטוריים להתמודד מול אתגרי תקופתו באמצעות למידה מאירועי העבר, שתוארו על ידו, כפי שניתן לשמוע מדבריו בספרו על תולדות הנודע ביהודה 'מופת הדור' (מונקאטש תרס"ג, בפתיחת הספר) וזה לשונו: "באופן שהמחבר הזאת, מלבד תעודתה לספר לדור אחרון את הגדולות והנפלאות שפעל ועשה רבינו הנו"ב, היתה גם הפעמון להחריד ישנים מתרדמתם הליטני[ן]רגית ולעוררם לפעולות ומעשים לכל נרד לשפל המדרגה". למרבה האכסור הרב קמלאהר עצמו נחשד באפיקורסות [!], בעקבות תיאורו (שם, פרק ח, עמ' נו - ס) [שכבר הובא קודם לכן במקומות אחרים] על המתח ששרר בין הנודע ביהודה לחסידי זמנו. ראה: י' מונדשיין, הצופה לדורו, ירושלים תשמ"ז, עמ' 42 - 50. על הרב קמלאהר ראה: מ' וונדר (לעיל הערה 2), חלק ד, עמ' 557 - 564 [הפולמוס על ספרו מובא בעמ' 560].

לאור זאת ניתן להבין את הפיכת הרב תאומים לרודף החסידות ומנהיגיה. חלק מסופרי החסידות באותה העת שימרו את מוטיב ה'נרדפות' מטעמים שונים [ראה לעיל הערה 18 במקורות שצוינו בה]; ועל כן הרב תאומים הוזכר בקלות כרודף החסידות, למרות שאין בכתביו שום רמז שלילי נגד תנועת החסידות או אישים בולטים בה.

21 ראה לעיל הערה 8. באחד המקורות בני אותו הזמן עולה, שהרב תאומים כיהן במשך זמן מה, כרבה של העיר ירוסלב (בפולנית Jarosław). כך משתמע מתוך דברי רבי שלמה קלוגר, בחיבורו הפולמוסי 'שבעה עינים', שחוכר כנגד הרב אלעזר לנדא, רבה המקביל של העיר, שנדפס בלמברג, בשנת תרכ"ד [על ידי בנן], כרף נב, כ: "ולזה הסכים הגאון רשכבה"ג [רבן של כל בני הגולה] מו"ה [מורנו הרב] אפרים זלמן מרגליות. והרב הגאון דפה הוא הרב הגאון מיעריסלאב, וא"א לכתוב תשובותיהם הרמות מאחר כי אינם בידיי". אם כי לא מצאתי לזה תיעוד נוסף במקורות אחרים, של הרב תאומים או בני תקופתו. מה שנראה לי שהרב קלוגר [או בנן] החליף בין העיירות ירוסלב לליז'נסק השוכנות בסמיכות זו לזו [פחות מ 40 קילומטר מפרידים בין הערים הללו].

22 גו"א, או"ח, סי' ד.

העיר ברודי מוזכרת רבות, בספר תשובותיו של הרב תאומים, ויחסו אליה הינו מכבד מאד. "הנה אף ידעתי כבר ידעתי, מען]ט ערכי ושכלי הנבזה, הצרי אין בגלעד,²³ הלא הוא עיר מלאה בחכמים וסופרים, המה החרש והמסגר שמהם תצא תורה, ובער אנכי ולא אדע לישא וליתן בדבר הלכה".²⁴

מתוך לשון התשובות נראה שהרב תאומים היה מסתופף בקלויז המפורסם; שהיווה מסגרת לימודית לתלמידים נבחרים מבני שכבת ה'לומדים' הוותיקה והבוגרת בקהילה. הקלויז נוסד על ידי הרב חיים בן אברהם לבית לנדא, בחצייה הראשון של המאה השמונה עשרה, שבעצמו דאג לקיומו של היכל תורה זה.²⁵ הקלויז התפרסם מאד בשל כמה אישים רבניים בעלי שיעור קומה יוצאי דופן שהיו קשורים אליו והסתופפו בקרבו. מהידועים שבהם היו הרב חיים צאנזר (נפטר בשנת תקמ"ג 1783), הרב יחזקאל לנדא - הנודע ביהודה (תקי"ד 1713 - תקנ"ג 1793),²⁶ הרב זאב וולף אולסקר (נפטר בשנת תקל"ח - 1777),²⁷ רבי משולם איגרא (תקי"ב 1752 - תקס"ב 1802),²⁸ ועוד.

23 על שם לשון הפסוק (ירמיהו ח, כב).

24 גו"א, אהע"ז ד.

25 ראה על כך: מ' הרשקוביץ, רבי צבי הירש חיות, מהדורה מתוקנת ירושלים תשס"ז, עמ' נו ובהערה 18.

26 ניתן לשער שהנודע ביהודה נחשף לרב תאומים בעקבות לימודיו של האחרון בקלויז בברודי. למרות שהנודע ביהודה שהה בקלויז שנים רבות קודם לכן, בין השנים תפ"ח (1728) בהיותו נער בן 14, ועד לשנת תק"ה (1745) שבה נאלץ לעזוב את העיר לאחר שחשף את חוסר צניעותה של אשת הפרנס, ועורר עליו בכך את חמתו של הגביר. להרחבה על פרשיה זו ראה: י"א קמלאהר, מופת הדור (לעיל הערה 20), פרק ב, עמ' ח - ט. אך הנודע ביהודה עדיין שמר על קשרים עם בני הקלויז המפורסם, כפי שניתן לראות בכתיביו. וראה בסמוך בחלק ג, שהארכתי ביחסים הכפולים ששררו בין שני האישים הללו.

27 ראה: א' ריינר, לעיל הערה 20; נ"מ גלבר, ברודי (לעיל הערה 2), עמ' 62 - 73; ע' אטקס, בעל השם, ירושלים תש"ס, עמ' 170 - 172; מ' כהנא, משנים את מידות העולם: חוג הלומדים המהפכני בקלויז ברודי ומהפכת יחידות המידה בראשית העת החדשה, כט - נג, *AJS Review* 37:1 (April 2013). אם כי יש לציין שבאותה העת, איבד הקלויז בברודי את עטרת העבר המפוארת שלו, עקב מספר סיבות. ראה אצל ריינר, שם, בין העמודים 326 - 328; ואצל גרטנר (לעיל הערה 2), עמ' 203.

על הרב אולסקר ראה: א' ריינר, שם, עמ' 312-313; ח' גרטנר (שם) עמ' 200, ובהערה 133 שם; מ' כהנא, חידושי הרד"ה, ירושלים תשע"ג, חלק ב, עמ' 65 - 80; הנ"ל, משנים את מידות העולם, עמ' לא - לו; הנ"ל, מהנודע ביהודה לחתם סופר, ירושלים תשע"ו, עמ' 129.

28 נ"מ גלבר (שם) עמ' 81; ושם מנה 51 עמודי עולם שלמדו בקלויז זה. לרשימה שונה מעט ראה: י"י וייסבלום, 'חכמי הקלויז בבראדי', א' מלצר (עורך), נר תמיד - יזכור לברודי, ירושלים תשנ"ד, עמ' 65 - 87; מ' וונדר, 'רבני ברודי במאה וחמישים השנים האחרונות', שם, עמ' 86 - 96. אם כי יש להעיר שלא ברור עד כמה הזיקה של רבי משולם איגרא לקלויז היתה ברורה, שכן הוא שהה בעיר ברודי פחות משנה, מגיל 16 בערך שאז נישא [בשנית] לבתו של הרב יצחק הורוויץ, רב העיר, עד לגיל 17 שאז נתמנה לרבה של טיסמיץ. על תולדותיו של הרב איגרא ראה: גרם המעלות (לעיל הערה 2).

באחד מתשובותיו כותב הרב תאומים: "הנה בתוך עם אנכי יושב פה ק"ק בראד הבירה עם מקשיבים לקולי ומתוך פלפולי בדברי חידודים שיעורין כסדרן וכו'".²⁹ מלשון זו נראה שהרב תאומים היה מוסר שיעורים באופן מסודר לבני הקלוז, אם כי יש מקום לתהות על משמעותה של מסירת שיעורים זו. משום שאצל הרב אולסקר מתואר אופן הדיונים שלו בקלוז בלשון: "ותדעו נאמנה שרוב דברי הספר הזה הצעתי לפני החכמים הגדולים שבקהילתנו יצ"ו ק"ק בראד עיר החכמה ולפני שאר הגדולים ונענעו לי ראשם".³⁰ כך שלא ברור האם אכן נמסרו בקלוז שיעורים סדירים, וצורת הלימוד בקלוז השתנתה בין תקופתו של הרב אולסקר לתקופתו של הרב תאומים; או שכוונתו של הרב תאומים לומר שהיה לו מנהג קבוע מזמן לזמן להציע את חידושו בפני חכמי הקלוז, ולדון עמם בחידושו.

בנוסף ניתן להתרשם מעיון בספר תשובותיו, שהרב תאומים היה מוכר בקרב בני העיר ברודי כלמדן בעל שיעור קומה, שאליו פונים בשאלות עיוניות בביאורי סוגיות בתלמוד; ובהמשך הוא הוכר כרב העיר שאליו מופנים דיונים ושאלות בענייני גיטין ואישות, וכן דיני ממונות ותקנות ציבוריות. בספר התשובות 'גור אריה יהודה' מופיעים כ 29 דיונים ושאלות שונות שהוא נשאל בעיר ברודי.³¹ מרבית מהשאלות נשאלו מאנשים פרטיים. למשל: "שאלה מצורבא מרבנן";³² "שאלתא דאתא לקדמנא בבית מדרשינו";³³ "בתוך עם אנכי יושב קהל עדת ישורון פה ק"ק בראד, ויהי היום בבא הממונה לכבד את המכבדין בברית מילה בשם איש א' אשר לא מצאה ידו די השגה לצורך ברית מילה [ב]גלל כן נקריתי להיות א' [חדן] מן המוהלין וכו'";³⁴ "והנה מעשה כזה בא לידי שא' התחייב בתנאים לנדן בתו ש' רובל וכו'".³⁵

הרב תאומים היה מחותן עם רבי אפרים זלמן מרגליות (תק"כ - תקפ"ח, 1760 - 1828), שלמרות שהוא לא כיהן כרב העיר הרשמי, אלא התעסק במסחר ביהלומים; בפועל הוא שימש דמות הלכתית מפורסמת גם מחוץ לגליציה, שהתכתב עם גדולי הדור המפורסמים, והיה אחד מחשובי העיר ברודי,³⁶ שאף החזיק בביתו בית מדרש פרטי.³⁷

29 גו"א, חו"מ, ח.

30 חידושי הרו"ה (לעיל הערה 27), דף ה ע"ב; יב ע"א; נד ע"א ועוד.

31 חלק או"ח, סימנים: ב, ד, ז, ח, יד, קכח, קמ. בחלק יו"ד, סימנים: יב, לד, צה, קו, קיט. בחלק אה"ע, סימנים: ד, ו, ז, ח, יא, יז, כט, נט, סה. בחלק חו"מ, סימנים: ח, י, יא, יג, יד, כב, כו, סו.

32 או"ח, ב.

33 שם, ח. וכעין זה בס"י יד.

34 יו"ד, יב.

35 שם קו.

36 עליו ראה: לעיל הערה 3.

37 רבי צבי הירש חיות (תקס"ו - תרט"ז, 1806 - 1856) כתב במספר מקומות בספריו, שהוא למד

עובדה זו מסבירה מדוע לאחר פטירתו של רב העיר הרשמי, רבי מאיר קריסטיאנופולר (ת"ק - תקע"ה, 1740 - 1815), שכונה כן על שם עיר רבנותו הקודמת, וכיהן כרב העיר ברודי משנת תקמ"ה (1785) ועד לפטירתו; נבחר הרב תאומים למלא את מקומו, ברבנות עיר גדולה ורבית השפעה כברודי, למרות גילו המופלג [88].³⁸ קשריו הטובים עם בני הקלויז המפורסם,³⁹ עם רב העיר הקודם שהיה גם כן מחותן עמו,⁴⁰ ועובדת היותו מחותן עם הרב מרגליות, סייעו בעדו להיבחר לכהונה רמה זו.

בשנת תק"צ (1830) עקב חולשתו וגילו המופלג של הרב תאומים [שהיה אז בגיל 103], למרות שלוש שנים קודם לכן הוא הדפיס את ספר תשובותיו, עובדה המלמדת על צלילות ופעילות מסוימת; החליטה הנהגת הקהילה למנות רב נוסף שימלא את מקומו של הרב עוד בחייו.⁴¹ לפי מסורת מסוימת היה זה בלא ידיעתו של הרב, כך

בבית מדרש זה. ראה על כך: מ' הרשקוביץ (לעיל הערה 25), עמודים עח, פג, קלג; ח' גרטנר (לעיל הערה 2), עמודים 185 - 188 ובהערות שם. על דברי המהר"ץ חיות הללו ראה: טוב טעם ודעת, רביעאה, סי' שנג, שכתב: "וכמו ששיקר שקורא להגאון המפורסם מוהר"ר זלמן מרגליות ז"ל בשם מורו, והוא שקר הידוע שמכמה שנים מלפנים אפשר אף קודם שנולד הוא, פסק הגאון מללמוד עם שום אדם, רק היה בסתר אהלו משיב תורה [ל]כל [ה]באים לשאוב תורתו, ופעם אחת ביובל שנכנס להגאון הנ"ל וקוראו מורי, והוא כולו שקר".

38 הרב תאומים חתם ביחד עם הרב מרגליות על מספר תקנות. ראה: הרב צבי יחזקאל מיכלזאהן, תירוש ויצהר, אשדוד תשנ"ו [הדפסה מחודשת], יו"ד, סי' יח.

39 ראה בגו"א, אהע"ז, נט, שבו הוא הציג את חידושו לרבי מאיר אב"ד גלינא, שהיה מלומדי הקלויז. רבי מאיר זה מוזכר גם אצל רבי שלמה קלוגר בחיבורו הפולמוסי 'שבעה עינים' (לעיל הערה 19), דף כ ע"א - כד ע"א, בפולמוס שניהל האחרון מול רבי אלעזר לנדא על כשרות המקווה העירונית והיתר הנישואין שהעניק הרב קלוגר. על פולמוס זה ראה בספרי 'חכם וסופר' [בשלבי הדפסה]. רבי מאיר מגלינא מוזכר גם בספר מנחת זכרון, על מסכת עירובין, שנתחבר על ידי ידידו של הרב קלוגר [כפי העולה מהסכמת הספר], רבי וולף בער שיף מהעיר זאמושטש, ונדפס בבית הדפוס בעיר קראקא בשנת תרנ"ד על ידי נכד המחבר, בעמ' 4.

40 התכתביות ביניהם מופיעות בחלק יו"ד, סימנים: נט, צה; בחלק אהע"ז, סימנים: ו, ז, יא, יז, כו, כז, כח, כט. בחלק מחילופי התשובות (יו"ד נט, אהע"ז ו, יז, כז) נראה שהם היו מחותנים ביניהם.

41 אודות השנה המדויקת שבה התמנה הרב לנדא כרב מקביל לרב תאומים, שנת מינויו לרבנות העיר ברודי אינה ברורה דיה. כותבי תולדותיו הזכירו את שנת תקפ"ז, שהיא השנה שבה נתמנה הרב לנדא כרבה הרשמי של העיר. ראה אצל גרטנר, עמ' 177, הערה 49. אך לפי דעתי תיארוך זה אינו נכון. ראשית, באותה שנה הרב תאומים הוציא לאור את ספר תשובותיו, כך שקשה לטעון שעקב חולשתו של רב העיר מינתה הקהילה רב נוסף. שנית, באותה העת עדיין הרב אפרים זלמן מרגליות היה בחיים, ותמוה מאד שהרב מרגליות ביכר את הרב לנדא שיחסי עמו לא היו משופרים, בעקבות הפולמוס על המקווה [ראה בסמוך בהערה 31 שבה דנתי על טיב היחסים ביניהם]; על פני הרב קלוגר שהיה עמו בקשרי ידידות אמיצים. שלישי, ישנה התייחסות בכתבי הרב קלוגר למינויו של הרב לנדא. שבה נכתב: "בענין סילוק רב ומורה. וכו'. אם הקדוש ברוך הוא נתן להם רב ומורה והמה מסלקין אותו ובוחרין באחר נחשב להם כעובדין ע"ז ממש". הקטע מופיע בשו"ת האלף לך שלמה, יו"ד, רג. ומקורו מכתב יד של הספר חכמת התורה על פרשת משפטים, בקטע שנכתב בשנת תק"ץ. ובעמוד השער של כתב היד המצוי בספריה הלאומית, נכתב על ידי נכד המחבר: "לפרשת

שאפילו בניו ובנותיו שסעדוהו בזקנותו, נזהרו מלגלות את אזנו ממינוי זה. רק חודשיים לפני פטירתו של הרב תאומים, כאשר נפטר ממלא מקומו הרב אלעזר לנדא (תרל"ח - תרצ"א, 1778 - 1831),⁴² ונערכה לו הלוויה גדולה, והמשרתת אמרה לתומה שזו הלווייתו של רב העיר, נודע לו מהמינוי.⁴³

התשובות בספר 'גור אריה יהודה' מופיעות ללא תאריכים, עובדה המקשה על מעקב התאריכים, אך עדיין ניתן ללמוד מהם רבות. בחלק מהתשובות דן הרב תאומים על מנהגים מקומיים שהוא נתקל בהם בברודי, והוא מחווה את דעתו עליהם, לחיוב או לשלילה. למשל: "פ"ק [פה קהילת] בראד בבה"כ [בבית הכנסת] שמתפללין לפעמים ערבית בעוד יום, ובעזרה שלפני בה"כ באים אנשי[ם] מהשוק כתות כתות ומתפללין מנחה ... לענ"ד דלאו שפיר למיעבד הכי";⁴⁴ "מעשה שלא נראה הלבנה לקדשה מחמת גשמים כ"א [כי אם] בחשיכה ולא היה עדיין לילה אלא סמוך לה, והעם מתייראים אם ימתינו עד הלילה ממש אולי יתכסה מעננים, אם מותר לקדשה";⁴⁵ "מה שנוהגין העולם לכתוב על הנייר שתולין אצל היולדות גד גדי וסנוק לא,⁴⁶ נ"ל דלאו שפיר עבדי";⁴⁷ "נתתי אל לבי לחקור בזה שנהוג בין הסוחרים הקונים סחורה וכו'".⁴⁸

בחלק מהתשובות מתעמת המחבר עם עמדה מנוגדת של רבנים אחרים בעיר, וכן עם דעתם של בני הקלויז. למשל: "בנידון הדגים אשר נתהוו דיוקר [=ביוקר] גדול יותר על כפליים שרצו חכמי קהילתנו לאסרם על כמה שבתות, הנה לבי כל עמם שלענ"ד אין כח בידם לאסור";⁴⁹ "מעשה הי[נה] קודם פסח שהי[נה] גשמי שנה העבר

משפטים קלו ע"ב. הדרוש הזה יש לו ערך פוליטי כי כנראה ... נתמנה אז .. מו"ה אלעזר לנדא ... בחיים חיותו של הרב הקודם ר' ארי' ליב [תאומים] ... ואולי כיון ע"ע [=על עצמן] כי הוא נהל הרבנות במשך חליו של הרב". מה שמלמדנו שהרב לנדא נבחר לכהן כרב העיר הרשמי רק בשלהי שנת תקפ"ט, לאחר פטירתו של הרב מרגליות, מאוהריו של הרב קלוגר. אמנם מלשוננו של הרב קלוגר נראה שכבר קודם לכן היה הרב לנדא רב בעל סמכות בעיר, אך המינוי לרב העיר התרחש מספר שנים לאחר מכן.

42 בנו של רבי ישראל לנדא, ונכדו של רבי יחזקאל לנדא (אפטא תע"ד, 1713 - פראג תקנ"ג, 1793), שמכונה על שם ספר השו"ת המפורסם שלו 'נודע ביהודה'. על הרב אלעזר לנדא ראה: "קמלאהר, מופת הדור, פיעטרקוב תרצ"ד, עמ' צט - קד; מ' וונדר (לעיל הערה 3), ח"ג, עמ' 612 - 613; "שורץ, הקדמת יד המלך, ירושלים, תש"ס; ח' גרטנר (לעיל הערה 2), לפי המפתח.

43 גלבר (לעיל הערה 2); וונדר (שם); גרטנר (שם), עמ' 176 - 177, ובהערה 49.

44 או"ח, קמ.

45 שם, קמד.

46 ראה: בבלי, שבת, סז, ב. וברש"י שם.

47 יו"ד, נד.

48 שם, קיט.

49 או"ח, ז. על תקנות קהילתיות שנעשו נגד עליית מחירים ראה: שו"ת צמח צדק, אמסטרדם תלה, סי' כח; מגן אברהם, סי' רמב, סק"א; באר היטב, שם, א; פרי חדש, או"ח, תצו, מנהגי איסור, כלל טו. וראה אצל י' שציפנסקי, התקנות בישראל, חלק ד, ירושלים תשנ"ג, עמ' תו - תז.

מרוכים והי'ה] רובא דרובא חטים לחים מאוד עד בלי ספק אינו ראוי לעשות מהן מצות, כי קרוב לבוא לידי חמץ ומעט אשר ימצא חטים יבשים ביוקר גדול, ורוב המון דלים וריקים וצועקים מה נעשה להחיות נפשנו כל ימי חג הפסח ונתקבצו חכמי בית הוועד וכו' ויש מהם שרצו להתיר לבשל וכו' אף שהיא מין קטניות. ודכירנא שכבר היו לעולמים בימינו שחכמי הקלוזי התירו בשנה דחוקה לאכול וכו' והנה לפענ"ד ליתן יד עם המתירין".⁵⁰

"בדבר אשר נפלה מחלוקת ביני עמודי עולם, מורי הוראה בישראל, עבור הגט הניתן פ"ק [פה קהילתנו], וכך היה המעשה וכו', והנה אף שזה דרכי תמיד לברוח מלתקוע א"ע [את עצמי] בדבר הלכה למעשה ולקיים בעצמי ועצומים כל הרוגי'ה] כו',⁵¹ הצרי אין בגלעד, אך אעפ"כ אמרתי בדבר איסור חמור כזה אסורה נא ואראה הכצעתה הבאה אלי אדעה".⁵²

לסיכום: הרב תאומים שעקר לברודי בצעירותו, והתגורר בה קרוב לששים וחמש שנה, היה דמות מוכרת בעיר כפי הנראה מספר תשובותיו. היתה לו הכרות משמעותית עם בני הקלוזי המפורסם, והוא היה קשור בקשרי משפחה למשפחות המשפיעות ולאישים הבולטים שבקהילה.

הטענה ש: "[הרב] תאומים לא התבלט יתר על המידה בפעילותו הרבנית בברודי, אולי בשל גילו המופלג",⁵³ כפי שהיא נטענה על ידי חוקרים שונים, אינה מדויקת כלל. ראשית, המשפט 'התבלט יתר על המידה' אינו ברור דיו. ביחס לאיזו מידה מדובר? אכן - אם נשווה בין הרב תאומים שכתב ספר תשובות אחד ושני ספרי חידושים בלבד, לבין המחבר הפורה במיוחד באופן יוצא הדופן הרב קלוגר, נוכל לומר שהרב קלוגר התבלט יותר מאשר הרב תאומים. אך אין זה מלמד על 'חוסר התבלטות' של הרב תאומים, אלא על 'עודף פעילות' של הרב קלוגר.

בנוסף, התפיסה שבשל גילו המופלג הוא לא התבלט בעיר ברודי כפוסק הלכות, אינה נכונה, וכפי שראינו לעיל. הרב תאומים הוציא את ספרו בגיל 100, וישנם בספר דיונים רבים והשגות על מנהג בני העיר, ונראה מבין שורות הספר שכוחו של המחבר במותניו, ויש לאל ידו לישא וליתן בדבר הלכה.

50 אר"ח, קכח. על הדיון בעשיית מצות מקטניות, ראה במאמרו של ידידי אברהם אביש שור: 'על נוהג קדום מאבות החסידות של אפיית מצות מקמח קטניות', בית אהרן וישראל, סד, תשנ"ו, עמ' קסז - קע. וראה אצל: ג' פעלדער, יסודי ישרון, חלק ו, ניו יורק תשל"ל, עמ' תג, שהזכיר גם כן את הדיון הזה, והביא את דברי הרב תאומים הללו, ואת דעת החולקים. וראה בשו"ת שואל ומשיב, לבוב תרכ"ה, מהדורה קמא, חלק א, סי' קעה שאסר. וראה עוד בשו"ת זכר יהוסף, ח"ג, סי' קנז, שאסר. וראה במבוא לשו"ת זכר יהוסף, או"ח חלק א, ירושלים תשע"ד, עמ' 25, הערה 63.

51 על פי לשון הבבלי, סוטה, כב, א; ע"ז, יט, ב.

52 אהע"ז ח.

53 כלשון גרטנר (עמ' 176).

בפרק הבא נדון ביצירתו הספרותית-הלכתית, ספר התשובות 'גור אריה יהודה', ובדיאלוג שהוא מנהל באמצעותו מול הנודע ביהודה.

חלק ג - ספר התשובות 'גור אריה יהודה'

הפעם אודה את ד' בחיבור גור אריה יהודא אשר הנן ד' לי אריה יהודה צ"ב תאומים הרובץ תחת משא עבודת הקודש פה ק"ק [קהילת קודש] בראד הבירה ... זכות אבותי הקדושים יעמוד לי שלא ימיש התורה מפי ומפי זרעי ומפי זרעי זרעי מעיינותי הוצה ויהי[הן] מקובל בפי הבריות אמן סלה.⁵⁴

הרב תאומים הדפיס את ספר תשובותיו והוציאו לאור בהיותו בן מאה שנה. ספר התשובות מכיל בתוכו 461 תשובות.⁵⁵ מפתח התשובות שנדפס בסוף של הספר לוקה בטעויות רבות, ואינו תואם במדויק לסימני התשובות.⁵⁶

כמו כן נראה שידו של הצנזור שלטה בספר והשמיטה ממנו מספר תשובות שלא מצאו חן בעיניו.⁵⁷ בית הדפוס בזוילקייב היה נתון תחת פיקוחו של הצנזור מהעיר לבוב. באותה העת שימש כצנזור ה"עילוי התלמודי" יוסף טארלער, שאגדה חסידית מאוחרת מתארת את השתמדותו, בעקבות קללת רבי צבי אלימלך מדינוב - "הבני יששכר" (תקמ"ג - תר"א, 1783 - 1841), שטארלער זלול בכבודו.⁵⁸ דוגמאות להשמטת הצנזור ניתן לראות למשל, בחלק או"ח (סי' י) שבו דן המחבר "בדין נכרי שבישל לחולה בשבת אם הכלים צריכים הגעלה". בתשובה אחרת (סי' קמב) דן המחבר "בדבר המומר שקנה נכסים עיר וכפרים הסמוכים, ועשה פארפינציא [=רישיון בלעדיות]; דהיינו שכל היהודים הדרים תחת ממשלתה, אינם רשאים להחזיק משקה שכר וי"ש ממה שעושין לעצמו או לקנות ממקום אחר, רק הוא עושה משקים הללו וממנו יקחו ומזה

54 גו"א, עמוד השער.

55 חלק או"ח - 144 תשובות. חלק יו"ד - 121 תשובות. אהע"ז - 68 תשובות. חו"מ - 128 תשובות. וראה אצל: ש' גליק, קונטרס התשובות החדש, ירושלים ורמת גן תשס"ו, חלק א, עמ' 177, מספר 703, ששגה במספור התשובות עקב אי עריכת השוואה בין מפתח התשובות לתשובות.

56 הדבר בולט במיוחד בחלק אהע"ז, שבו המפתח והתשובות אינם תואמים זה לזה, מסי' כז ואילך. עקב כך שחסרות שתי תשובות בגוף הספר, ואילו במפתח הן מופיעות כרגיל. כמו כן תשובות סא - סב בחלק יו"ד מופיעות אחרי סי' ע.

57 על מומרים ומשכילים ששימשו כצנזורים באותם הימים ראה: ר' מאהלר, החסידות וההשכלה, מרחביה 1961, עמ' 133 - 154 שהקדיש לכך פרק מיוחד. בית הדפוס בעיר זוילקייב מוזכר שם בעמ' 144 בסמוך להערה 110 שם; ד' גריס, הספר כסוכן תרבות, תל אביב תשס"ב, עמ' 135 - 140; הנ"ל, הספר העברי פרקים לתולדותיו, ירושלים תשע"ו, פרק עשירי, עמ' 166 - 188.

58 ראה: ד' ארמן, דברים ערבים, חלק ב, מונקאטש תרס"ג, עמ' עה - עו.

מחייטם. וידוע שהמומר עושה משקים הללו בפסח, מה יעשה תיכף אחר הפסח. ונתתי אל לבי לבקש היתר ועלתה בידי".

ניתן להעריך שתשובות אלו עוררו את קצפו של הצנזור המומר, שמחק אותם מתוך הספר, וזכר להם נשאר רק במפתח התשובות.

גם התשובה בחלק יו"ד (סי' מד) שבה דן המחבר "באחד שנתפס בערכאוינת] עבור שנתברר עליו בעדים ובראינה] שהינה] חבר לאיש משחית להרוג נפשות מישראל, אם מחויבים להוציא ממון הרבה שלא יוציאו דינו להרוג, אף ביותר מכדי דמיו".

או התשובה בחלק חו"מ (סי' קג) שבה דן המחבר "א'ינחד] שהינה] לו גניבה וא'ינחד] מבני הבית שלו הוא חשוד בכך מכבר, אם ארוך [=הגון וישר] לחשדו ולצערו ולגזם לו בכדי שיודה".

תשובות אלו מופיעות רק במפתח התשובות, ואינם מופיעות בגוף הספר, מסיבות מובנות.⁵⁹

ספר התשובות מכיל כתיבות עצמאיות רבות, שלא נכתבו כמענה לשאלה. רק כרבע מבין התשובות נכתב כמענה לשואלים.⁶⁰

רשימת המכותבים בספר מונה עשרים ושנים אנשים בלבד. א. ר' מרדכי (או"ח לה). ב. ר' העשיל אב"ד טרניפאל (או"ח עא). ג. אב"ד יאמפלע וכעת אב"ד לבוב (אהע"ז א). ד. מחותנו רבי מאיר [קריסטיאנפולר] מברודי (אהע"ז ו, ז, יא, יז, כו - כט, יו"ד נט). ה. ר' משה אב"ד ראדוויל (אהע"ז י). ו. ר' ישראל מאזור העיר חרקוב (Öäðë³ä) באוקראינה (אהע"ז יד, טו, יו"ד כו).⁶¹ ז. ר' שמואל אב"ד פוזנא (אהע"ז כא, יו"ד ז). ח. ר' צבי הירש אב"ד בוטשאטש ור' יעקב אב"ד מונסטריטץ (אהע"ז לה). ט. ר'

59 קיימות עוד שש תשובות שחסרות בגוף הספר ומופיעות רק במפתח התשובות: או"ח מב [דיון על נוסח חתימת ברכת זיכרונות במוסף של ראש השנה]; שם, נג [דיון האם מותר לשחוט ביום טוב אצל קצבים גויים]; יו"ד ח - ט [דיון על אשה שרואה כתמים בעדי הבדיקה, וביאור דברי התוס' בובחים]; שם נא - נב [בדין חולה שמתייאשים אותו אם מותר להשקותו משקה שהוא או שיתרפא ממנו או שימות תיכף], ו"בדין חולה שמתייאשים אותו ויש לו ייסורים קשים אם מותר להתפלל שימות"].

60 בחלק או"ח מתוך 144 תשובות, רק כ 11 תשובות נכתבו כמענה לשאלה. סימנים: ב, ח, יד, טו, לג, לה, לו, מא, עא, קכה, קמב [נמצאת רק במפתח]. ובחלק יו"ד מתוך 121 תשובות, כ 33 תשובות נכתבו לשואלים. סימנים: ז, יד, טז, יח, יט, כ, כא, כד, כו, כז, לא, לב, לו, מו, נח, נט, ס, סא, עא, עו, עח, פד [כך מבואר בחו"מ סי' קכח], פט, צ, צא, צה, צח, צט, ק, קו, קט, קטו, קכ. בחלק אהע"ז מתוך 68 תשובות, כ 24 תשובות נכתבו לשואלים. סימנים: א, ד, ו, ז, י, יא, יב, יד, טו, יז, כא, כו, כז, כח, כט, לג, לה, לו, לח, ס, סא, סב, סג, סד. ובחלק חו"מ מתוך 128 תשובות, כ 36 תשובות נכתבו לשואלים. סימנים: א, ב, ג, ד, ה, ו, ז, י, יא, יג, יד, יח, יט, כ, כא, כב, כו, כז, כח, כט, ל, לד, מה, מו, נח, סו, סח, קיג, קיד, קטו, קטז, קיז, קכד, קכו, קכז, קכח.

61 אין לזהותו עם אב"ד חמעלניק, כפי ששגה בזה וונדר.

מענדל אב"ד ראווונה (אהע"ז לו, יו"ד נח, ס). י. ר' משה יהושע העשיל אב"ד ראדוויל (אהע"ז לח, חו"מ כט, יו"ד מו). יא. ר' אברהם אליעזר הלוי מטריאסט (Trieste) שבאיטליה (אהע"ז סב), שדן עם המחבר על עגונה מברודי.⁶² יב. בית דין בעיר ליפקאן (אהע"ז סא). יג. ר' יעקב אב"ד קאמארנע (חו"מ א). יד. ר' יעקב אב"ד חמעלניק (חו"מ ב - ה, לד). טו. אב"ד גריידינג (חו"מ ו). טז. רבי צבי הירש אב"ד בברודי (חו"מ כו). יז. רבי חיים כהן רפפורט (חו"מ קטז). יח. ר' מנחם מאניש מרדכי מטיסמניץ [אחיו של ר' משולם איגרא] (חו"מ קכח, יו"ד פד). יט. גיסו ר' זכריה מענדל אב"ד גריידיץ (יו"ד כא). כ. ר' ישראל אב"ד חמעלניק (יו"ד לא). כא. קהילת ראדוויל (יו"ד לב). כב. ר' סענדר אב"ד סאטנוב (יו"ד עו).

מלבד שואלים אלו, תשובה אחת נכתבה לר' יעקב לוברבוים מליסא - "החוות דעת" (תק"ל - תקצ"ב, 1770 - 1832), כהשגה על חידוש שהוא כתב בהלכות פסח.

בין הכתיבות העצמאיות שבספר ניתן למצוא מספר חידושים מקוריים. למשל: בחלק יו"ד (סי' כד) דן המחבר האם מותר להוציא ספר תורה בכדי להראותו את יופיו. ומסקנת דבריו שמותר לעשות כן, ובתשובה אחרת (סי' עח) מסתפק המחבר האם מותר לאכול דבר הנעשה על ידי כישוף [!]. ומוכיח מדברי הבבלי (ע"ז לח, ב) שמותר לאכול דבר זה.⁶³

בחלק חו"מ (סי' מז) מסתפק המחבר "מה הדין אם אנס לאחד שיהרוג לאדם שהוא מן לא מורידין ולא מעלין כגון רועה בהמה דקה וכו' אם מחויב למסור נפשו ולא להרוג, הואיל והדין על חברו לא מורידין או שאינו מחויב למסור א"ע [את עצמו]", ומכריע שאינו מחויב במקרה זה למסור נפש עבור כך.

62 הרב אברהם אליעזר הלוי שנוולד בירושלים בשנת תק"כ (1760) בערך, התמנה בשנת תקס"א (1801) לרבה של קהילת טריאסט באיטליה, לאחר ביקור שערך בעיר כשד"ר של קהילת צפת. וכיהן במשרה זו עד לפטירתו בשנת תקפ"ו (1826). היה מהרבנים הראשונים שהתכתבו בהלכה עם החתם סופר מחוץ לגבולות המדינה. עליו ראה: א' יערי, שלוחי א"י, ירושלים תשס"ב, עמ' 700. לאחר פטירתו כתב עליו תלמידו המפורסם שמואל דוד לוצאטו (שד"ל; תק"ס - תרכ"ו, 1800 - 1866) דברי הספד וקינה נרגשים. ראה: י' גולדהבר, הצעה לתקנת נישואין אזרחיים באיטליה, למען דעת, ירושלים תשע"ד, עמ' קנז - קפח, הערות 29, 42.

63 וראה בספרו של רבי שלמה קלוגר, עבודת עבודה, חלק א, זולקייב תרכ"ה, שהתחבר על מסכת עבודה זרה, שהביא (לח ע"ב ד"ה גמרא ואמרי לה במילין ע"י כשפים) את דברי הרב תאומים בלא הזכרת שמו, וחלק על דבריו, והכריע שכישוף הנעשה בידי ישראל אסור ליהנות ממנו, כדין דבר הנעשה באיסור, ורק בכישוף הנעשה על ידי גוי מותר. והובאו דבריו גם בספרו 'טוב טעם ודעת', מהדורה ג, פאדגורוזע תר"ס, חלק ב, סי' מו.

חלק ד - השנותיו על הנודע ביהודה

והנה אף שידעתי ממעט ערכי, וחלילה לדבר גבוה נגד ה"ז, ע"כ [על כרחין תורה הוא יכו].⁶⁴

בכתיבותיו העצמאיות משיג הרב תאומים רבות על נושאי כליו של השולחן ערוך: ה"ז, הש"ך, והמגן אברהם באופן בולט ושיטתי. על המגן אברהם משיג הרב תאומים כ 34 פעמים.⁶⁵ על ה"ז משיג הרב תאומים יותר משישים פעמים [!].⁶⁶ ועל הש"ך הוא חולק קרוב לארבעים פעמים.⁶⁷

השגותיו הרבות והשיטתיות על נושאי כלי השולחן ערוך הללו, מעניקות לנו מעין 'חלון הצצה' מרתק לאופן לימודו של גאון בודד היושב בחדרו בודד ומעלה את הגיגי רעיונותיו על ספר; בוגר הקלוזו בברודי, המורגל בדרך חשיבה עצמאית שאינה חתה מפני איש.⁶⁸

מעיון מדוקדק בתשובות נראה כי היה פוסק מפורסם וחשוב בן אותו דור שעל שיטת פסיקתו השיג הרב תאומים באופן נחרץ וברור.

הרב יחזקאל לנדא (אפטא תע"ד - פראג תקנ"ג, 1713 - 1793), הידוע על שם ספר תשובותיו 'נודע ביהודה',⁶⁹ מקבל אצל הרב תאומים יחס מיוחד.

מחד, כל פעם שהוא מזכיר את דבריו, הוא משתמש בלשון מכובדת: "אך זכינו לאורו של הגאון זמנינו הנודע ביהודה";⁷⁰ "ראיתי בס' [פר] שו"ת נודע ביהודה הנדפס מחדש להרב הגאון מופת דורינו מו' [רנן] יחזקאל אב"ד דק"ק פראג";⁷¹ "אחרי ראיתי

64 גו"א, אהע"ז כא.

65 בחלק או"ח, סימנים: ה, ו, יא, יט, כ, כב, כו, ל, מו, נא, נב, נג, נה, נו, סא, סב, עט, פא, פד, פח, צ, צו, קי, קיא, קיב, קיז, קיח, קיט, קכד. בחלק יו"ד, סימנים: נח, קטז. בחלק אהע"ז, סימן לב. ובחלק חו"מ, סימנים: יב, נה.

66 בחלק או"ח, סימנים: י, כא, כג, כה, לא, לב, לח, מ, מא, מג, מד, מה, מז, נ, ס, סט, עב, עג, עד, עה, עח, פג, פה, פז, פט, צב, צג, צד, צה, צז, קג, קט, קטז, קכו, קל, קלד, קלה, קלו, קמג. בחלק יו"ד, סימנים: י, כא, כג, כט, מג, מה, נ, סה, עב, עג, עז, עט, פ, פא, פב, צד, קז, קיא, קיז, קכא. בחלק חו"מ, סימן טו.

67 חלק יו"ד, סימנים: א, ל, לז, נ, נח, סא, סז, סט, ע, פה, פו. ובחלק חו"מ, סימנים: יג, לא, מ, מח, מט, נ, נו, סב, עג, עד, עה, פ, פב, פג, פד, פה, פז, פח, פט, צא, צה, צט, קב, קז, קיט. בניגוד לסמ"ע שהרב תאומים חולק עליו רק ב 8 מקומות: בחלק יו"ד, סימן ע. ובחלק חו"מ, סימנים: נג, נד, ס, עז, עט, צח, קיב.

68 ראה לעיל הערה 27 במקורות שצוינו בסמוך לרב אולסקר.

69 עליו ראה: "לנדא, דברי ידידות, הקדמת נודע ביהודה, חלק ב; י"א קמלאהר, מופת הדור, מונקאטש תרס"ג; א"ל גלמן, הנודע ביהודה ומשנתו, ירושלים תשכ"ב; מ' כהנא (לעיל הערה 25).

70 גו"א, או"ח, קלא. וכעין זה גם בס' נט.

71 שם, אהע"ז, ג.

מראה יחזקאל כי נורא הוא... וזאת ליהודא ויאמר אף ידעתי כבר ידעתי הנמצא כזה איש אשר רוח אלקים בו, ולפניו חשיכה כאורה וממנו תצא תורה, ואינני אף כקטן שבתלמידו, ותולעת ולא איש ובינת אדם אין לי".⁷²

אך מאידך ניתן לראות בספר תשובותיו חתירה עקבית לערעור פסקיו של הנודע ביהודה, ומעמדו ההלכתי. אציין מספר דוגמאות המלמדות על הכלל.

ראשית, הרב תאומים בחר לכוון את חיצי השגותיו לתשובותיו המפורסמות של הנודע ביהודה. בחלק אורח חיים (סי' קלא) הוא חולק על דברי הנודע ביהודה (או"ח, ח"ב, סי' ל) שאסר לצאת עם פאראסאל [=מטריה] בשבת, וכתב: "שהוא איסור גמור, ואמרתו שאפילו חוששני לאיסור סקילה [!]"⁷³.

בחלק יורה דעה (סי' עז) הוא חולק על דבריו (יו"ד, סי' עד) החולקים על המהרש"ל בענין נונין הפוכים.⁷⁴

בחלק אבן העזר משיג הרב תאומים על כמה מתשובותיו המפורסמות של הנודע ביהודה, שאכן עוררו ענין רב בקרב הפוסקים. בסי' ג הוא משיג על דברי הנודע ביהודה (אהע"ז, סי' עב) שחידש קבלת עדות על זנות, בסי' יט הוא משיג על חידושו (שם סי' ז) על נישואי קטלנית, ובסי' כג הוא משיג על חידושו (שם, סי' עה) שלא ניתן לגרש אשה בעל כרחו על ידי שליח, משום שאין שליח לדבר עבירה.

מעיון ברשימת התשובות שעליה נסובו ההשגות, ניתן לראות שהבחירה איננה אקראית. בתשובות אלו הנודע ביהודה השתמש במתודה האופיינית לדרך לימודו. הנודע

72 שם, אהע"ז, כב. תשובה זו נכתבה כמענה לנודע ביהודה שביקש מהרב תאומים להצטרף להיתר נישואין שהוא ובית דינו נתנו. היתר זה מובא בנודע ביהודה (אהע"ז, ח"ב, סי' קב). ראוי לציון שהנודע ביהודה שלח את דבריו לעור שני רבנים מפורסמים: אחד מהם היה רבי נח חיים צבי ברלין (תצ"ד - תקס"ב, 1733 - 1801) - רבה של קהילות אה"ו, ומחבר הספרים הנודעים, מעין החכמה, ועצי ארזים. עליו ראה: ב"ש המבורגר, הישיבה הרמה בפירודא, ב"ב תש"ע, חלק ב, לפי הערך. דבריהם הובאו בשלימות במהדורת מכון ירושלים בסוף הספר.

73 וראה על כך: שו"ת חתם סופר, ברטיסלבה תר"א, או"ח, סי' עב, שכתב על דברי הנודע ביהודה: "ואחר העיון הדק היטב אומר אני, בודאי לישא פאראסאל בשבת לאו משנת חסידים היא ושומר נפשו ירחק ממנו, אבל מ"מ לפע"ד איננו כמו שחשב הגאון זצ"ל"; שו"ת גבעת פנחס, יזעפאף תרמ"ו, סוף סי' ז; שו"ת שואל ומשיב, לבוב תרל"ו, מהדורה ג, חלק ב, סי' מב; שם, מהדורה ד, חלק ג, סי' כה; שו"ת תשובה מאהבה, פראג תקע"ה, חלק ב, לשו"ע או"ח סי' שטו; ברכי יוסף, או"ח, סי' שטו, סק"ב ובשוריי ברכה; שדי חמד, ירושלים תשנ"ח, חלק ה, כללים, מערכת מ, כלל פ, עמ' 6; חזון איש, או"ח, סי' נב, אותיות ד, ו; אגרות משה, ירושלים תשע"א, חלק ט, או"ח, סי' כב; יחווה דעת, חלק ב, סי' מג.

74 ראה במהדורת מכון ירושלים, תשס"ח, במדור ליקוטי הערות, עמ' ר - רד, שהביאו פוסקים רבים שדנו בדברי הנודע ביהודה הללו. על פסיקה זו של הנודע ביהודה והקשרה לאופן לימודו של הנודע ביהודה. ראה: מ' כהנא (לעיל הערה 25), פרק ראשון, עמ' 40 - 60.

ביהודה ערך 'חזרה אל התלמוד', וביטא את דעתו בתשובות אלו על פי חזרה לתלמוד זן.⁷⁵

עקב כך שהנודע ביהודה אינו נשוא דיונו, אסתפק בתיאור קצר של עקרונות השיטה הבולטים. בבסיסה של השיטה עומדת הגישה הרוצה לשוב אל מקורות ההלכה הראשוניים, ולטהר את ההלכה מספחים מיותרים שאין להם שורש בתלמוד. נושאי שיטה זו הבולטים היו רבינו אליהו מווילנה - "הגר"א" (ת"פ - תקנ"ח, 1720 - 1798), והנודע ביהודה.⁷⁶

בנוסף, כמות ההשגות שהרב תאומים משיג במישרין על הנודע ביהודה, בולטת למדי. השגותיו על דברי הנודע ביהודה מונות קרוב לעשרים וחמשה;⁷⁷ אין שום ספר תשובות שזוכה לביקורת מדוקדקת כל כך אצל הרב תאומים.

אם כי יש לציין שעל חידוש הלכתי אחד של הנודע ביהודה, מסכים המחבר עם דבריו, ומאשר שגם אביו נהג כן.⁷⁸ אך המחבר אינו מזכיר חידוש זה בשם הנודע ביהודה, אלא כותב בלשון סתמית: "במה שמתמה מע'לתן] על הרב אב"ד דקהלתכס, במה שהמציא שיהי'נה] ב"ד של שלשה דוקא בסודר הגט, מה שלא היה כן מקדם, רק ראש ב"ד לחוד הי'נה] מסדר, ומעל'תן] אינו יודע ליתן טעם לשבח מדוע המציא זה וכו'".

חידוש זה מופיע אצל הנודע ביהודה (אהע"ז, ח"ב, סי' קיד), והיה שנוי במחלוקת, ואף גרם לסערה עירונית בשנת תרי"ג (1853), ולפיטורי רב העיר, שסידר גט בלי להתחשב בחומרה זו, ונחשד בהשכלה.⁷⁹

75 על שיטת לימודו ואפיונה ראה: מ' כהנא (שם), פרקים שני, שלישי, חמישי, ועוד.
76 באשר לגר"א ישנן מקורות רבים בזה, ואכמ"ל בדברים הידועים. וראה אצל מ' כהנא (שם), פרק 13, שעמד על ההבדלים בשימוש בשיטה זו שבין שני האישים הללו.
77 בחלק או"ח, סימנים: נג [נמצא רק במפתח, ראה לעיל בהערה 59], נט, סג, סה, עא, קטו, קלא, קלג. בחלק יו"ד, סימנים: מח, נו [על שמועה ששמע ממנו], עז, קא [על הגהתו בדגול מרבכה], קי [כנ"ל]. בחלק אהע"ז, סימנים: ג, ה, טו, יז, יט, כב, כג, לא, סו [נמצא רק במפתח תחת האות סח, ראה לעיל בהערה 56]. ובחלק חו"מ, סימן יז.
78 אהע"ז, לג.

79 הסערה ארעה בעיר סיקשפרוור (בגרמנית Stuhlweissenburg) שבהונגריה, עקב סידור גט שערך רב העיר, רבי מאיר ציפסר (תקע"ה - תר"ל, 1815 - 1870), בבית דין שאחד מהדיינים היה אחיו. אחד מבעלי הבתים החשובים שבעיר, רבי ידידיה גוטליב פישר (תק"ע - תרנ"ו, 1810 - 1895), שלמד אצל החתם סופר [ראה עליו: אש"ב סופר-שרייבער, ירושלים תשל"ו, כתב זאת וזכרון, עמ' 102 - 103]; מ' קינסטליכער, החתם סופר ותלמידיו, בני ברק תשס"ה, עמ' קנו - קנט], מחה כנגד פסק זה וחבר קונטרס מיוחד בשם 'דלתים וברית למי השלוח', שנדפס בווינה בשנת תרט"ו, ובו הוא דחה את דבריו של רב העיר שניסה להגן על פסקו בחוברת בשם 'מי השלוח', שנדפסה בעיר אופן (אובן Ofen/ Obouda), כיום חלק מבודפשט) שבהונגריה שנתיים לפני כן. מלחמתו של הרב פישר נשאה פרי, ושנה לאחר מכן הסתלק רב העיר ממשרתו, לטובת העיר רוהנוץ (בגרמנית רכניץ Rechnitz)

מעיון ברשימת ההשגות, נושאי ההשגות, ומספרם הלא מבוטל, מתקבל הרושם שהרב תאומים חשש מהתוצאות שעלולות לקרות מצורת פסיקה זו, כפי שאכן ארע במציאות.⁸⁰

פוסקים נוספים וחשובים שנמצא אצלם יחס דומה כעין זה הינם: רבי חיים יוסף דוד אזולאי - "החיד"א" (תפ"ד - תקס"ו, 1724 - 1806), שבכמה מספריו מתבטא כנגד הנודע ביהודה שהתיר את התגלחת בחול המועד בנימת ביקורת. והשתמש במילים "ואם כי בענין הגלוח בחול המועד נטה קו"⁸¹, כלומר נטה מהדרך הישרה.

ובן הדור המאוחר יותר, החתם סופר (תקכ"ג - ת"ר, 1772 - 1839) שביטא בתשובתו מורת רוח מהיתר זה, וכתב: "וראה והביטה כי הגאון נודע ביהודה המתיר לא כתב אלא להוראת שעה לההולכים בין השרים ולפני מלכים יתייצבו, אלא שכתב שהיה ראוי שלא להדפיס ולפרסם היתר זה כרבים שלא ילמדו להקל לולי שחשב שקולא זו הוא גדר תורה לדעתו ומ"מ לא כתב פסק להחליט גילוח היתר בחול המועד בזמן הזה,

הסמוכה. במקומו נבחר רבי יוסף גוגנהיים, חתנו של רבי שמשון רפאל הירש (תקס"ח - תרמ"ט, 1808 - 1888), רבה של פרנקפורט המפורסם.

נתון מעניין בפולמוס זה, הינו שרבו של הרב פישר, החתם סופר, חלק על פסקו של הנודע ביהודה. ראה בשו"ת חתם סופר, ברטיסלבה תרכ"ה, אהע"ז, ח"ב, סי' קל, וזה לשון החתם סופר: "ואין דומה לסיד[ור] הגט דפשיטא ל[י]ה[ה] להב"ש [בית שמואל] סס"י קכ"ג דלא בעי בכ"ד וכו' ולפע"ד [ולפי עניות דעת] אין הנהון דומה דהתם בגט אין אנו מתירים שום דבר רק שעושה מעשה המתיר כמו מיתת הבעל שהמיתה היא מעשה המתיר וכי יאמר אדם שהמת שלא בפני ב"ד לא תותר אשתו. וה"נ הנותן גט שלא בב"ד אשתו מותרת ע"י זה הגט אך אם צריך עדותו להתיר האשה ולומר שנתגרשה או אפי' רק שליח המביא גט ורוצה להעיר על הדבר זה צריך ב"ד ולא נחלק בזה אדם וכו' אבל סידור הגט פשיטא דלא בעי מיד"י". וביתר הרחבה נשנים הדברים גם בסימנים סה - סו. אם כי בזמן הפולמוס עדיין לא יצא לאור חלק זה של התשובות. לעיון נוסף במחלוקת הלכתית זו, ראה: ר' מרגליות, מרגליות הים, ירושלים תשל"ז, עמ' ד, אות יח.

לקריאה על פרשה זו, ראה: י' כץ, הקרע שלא נתאחה, ירושלים תשס"ז, פרק ה, עמ' 65 - 68, ובהערות. 80 בדור המאוחר יותר השתמשו הרבנים - משכילים, רבי שאול ברלין - "הבשמים ראש" (תצ"ט - תקנ"ד, 1739 - 1794), ובן דורו הצעיר יותר, אהרן חורין (תקכ"ו - תר"ד, 1766 - 1844) בדמותו ובפסיקותיו של הנודע ביהודה, לשם ביסוס פסיקותיהם הנועזות והפרובוקטיביות. אם בענייני תגלחת בחול המועד, שהוזכר בספרו המזויף של ברלין; ואם בהיתר הדג הצנון והמפוקפק, ה'שטירל' (Sterlet) [באנגלית ובגרמנית], *Acipenser ruthenus* [בלטינית]), ונישואי המינקת בפסיקותיו השערורייתיות של חורין, שכינה כרבה של העיר אראד (Arad) שבדרום הונגריה. ראה אצל מ' כהנא (לעיל הערה 25), פרק 16. שהאריך בתיאור אירועים אלו.

81 שם הגדולים, וורשה תרל"ד, ערך נודע ביהודה. מעניין לציין שהיתר זה הטריד עד מאד החיד"א, שמתייחס לכך במספר מקומות בכתביו. ראה: יוסף אומץ, ירושלים תשכ"א, סי' ז; ברכי יוסף, ליוורנו תקל"ח, אר"ח, סי' תקלא; מחזיק ברכה, ליוורנו תקמ"ה, אר"ח, סי' תקמ"ב [וראה עוד בספר תשובותיו חיים שאל, לכוך תרמ"ו, ח"א, סי' ו]. גם פסיקתו הנודעת של הנודע ביהודה (י"ד, ח"א, צג) שלא לומר 'לשם יחוד', עוררה את ביקורתו של החיד"א שכתב בספרו 'שמחת הרגל', ליוורנו תקמ"ב, דף ג ע"ב, שש שנים בלבד [!] לאחר הדפסת התשובה: "ובא לכלל כעס על חסידי ארצו".

וטעם בזה כי נהי אם יראו ת"ח וגודרי גדר להפר תורה לפי הזמן והמקומות, יתקבצו וישאו ויתנו פה אל פה או במכתבים ולכשיסכימו יפרסמו במכתבים ויחתמו תחתיו גדולי פארי הזמן כך עלתה במחשבתנו להתיר איסור דרבנן פלוני מטעם כך וכך, וכעין תקנת הקהילות, וכו', אבל יחיד בדורו אפילו הוא חסון כאלונים וכגובה ארזים גבהו ודבריו כראי מוצקים לא יכין להתיר אפילו מנהג קטן ממנהגי ישראל, היום יאמר הוא כך וידפיסנו ויפרסמנו ומחר יאמר אחר כך בסברות חלשות צנומות דקות עד שיתירו איסור דאורייתא, כאשר אירע בעו"ה [בעוונותינו הרבים] בזמנינו כי רבו פריצי הדור והעמידו חזון לומר הלא גילוח חוה"מ כמה מאות שנים נהגו אבותינו איסור ונצטערו ונתנוולו ועתה התיירו פרושים את הדבר, כן נמי נבוא ונתיר לחלל שבת בפרהסיא בעו"ה, והקולר תלוי אח"כ בהגורמים, ומשו"ה לא התיר הגאון נודע ביהודה בפרהסיא ומ"מ נכשלו בה, ע"כ שומר נפשו יזהר וישמור ה' רגלי חסידיו מלכד"82.

בהערת אגב אעיר, שהיו רבנים רבים שהתווכחו עם הנודע ביהודה על היתר התגלחת. והתכתבו עמו בענין זה. תשובותיהם מופיעות בספרו של הנודע ביהודה, חלק ב, סימנים צט ואילך. אך אותם רבנים התרעמו על ההיתר לכשעצמו, ואילו החיד"א והחתם סופר, הבחינו בסכנות הטמונות בגישת פסיקה זו, ועל כן חוץ מהשגות מקומיות על ההיתר, הם השיגו ברובד כללי יותר.

82 שו"ת חתם סופר, ברטיסלבה תרכ"ה, או"ח, סי' קנר. על היחסים המורכבים שבין שני האישים הללו, עמד באריכות מעוז כהנא בספרו שהוזכר לעיל הערה 25.